

В. В. Скирда, І. М. Скирда

Дослідження В. О. Городцова на Харківщині

серпні 1902 р. в Харкові відбувся XII Археологічний з'їзд. Вагомий внесок у його підготовку та роботу, а також у справу дослідження археологічних пам'яток Харківщини, зробив член імператорського Московського археологічного товариства та Ярославської вченої архівної комісії Василь Олексійович Городцов. Він приймав участь в роботі Московського Попереднього комітету по підготовці XII Археологічного з'їзду в Харкові. Серед питань, поставлених делегатами Московського комітету, на які бажано було б отримати відповіді на XII з'їзді, в розділі «первісні старожитності» зустрічаємо питання, запропоноване В.О. Городцовим: «Отношение днепровской культуры Трипольского типа к дюнной неолитической культуре Европейской России» [1, с. 38].

Актуальність та важливість досліджень В. О. Городцова була пов'язана з реалізацією тих задач, які були поставлені перед XII Археологічним з'їздом. Серед них відзначимо ті, над вирішенням яких працював Василь Олексійович: проведення систематичних досліджень курганів з кам'яними бабами; складання альбому з їх класифікацією та зображенням; з'ясування, по можливості, питання про спосіб поховання у кочовиків [2, с. 38].

Головна заслуга вченого полягала в тому, що ним були проведені, за визначенням голови Московського Попереднього комітету графині П. С. Уварової, найбільш масштабні та систематичні розкопки в Ізюмському повіті Харківської губернії [3, с. 273]. В фондах Державного архіву Харківської області зберігаються деякі матеріали, в яких висвітлюється участь В. О. Городцова в розкопках на Харківщині, приурочених до XII Археологічного з'їзду. Зокрема, в них міститься інформація про направлення вченого в Харківську губернію для проведення археологічних досліджень, а також прохання Харківського Попереднього комітету до харківського губернатора про видання окремим дослідникам, серед яких згадується і В. О. Городцов, «открытых предписаний для оказания полицейским властям Харьковской губернии всякого содействия при исполнении ими возложенного на них поручения» [4, ф. 3, оп. 283, спр. 68, арк. 52]. Згаданий документ, а також відкритий лист на проведення розкопок, В. О. Городцов отримав в квітні 1901 р. [4, ф. 3, оп. 283, спр. 68, арк. 53, 57].

В травні 1901 р. харківський губернатор отримав листа від П. С. Уварової, де підтверджувалося відрядження до Харкова членів Московського археологічного товариства В. О. Городцова, Ю. В. Готьє, В. І. Большакова, які повинні були протягом літа 1901 р. провести археологічні дослідження та розкопки в басейні р. Сіверський Дінець в Ізюмському та суміжних з ним повітах. З листа видно, що науковці планували виїхати з Москви 20 травня, пробути деякий час в Харкові, після чого направитися на місце роботи. Відрядження дослідників повинно було завершитися 1 жовтня 1901 р. В листі П. С. Уварової підкреслювалась важливість даних досліджень для XII Археологічного з'їзду та для міста Харкова й містилось прохання до харківського губернатора про сприяння зазначеним науковцям в їх справі, зокрема: «обширный

Σ
У
Г
О
Σ
Σ
Σ

район исследований означенных ученых вызывает с их стороны все старания, чтобы возможно успешнее исполнить возложенные на них и тем полнее обогатить выставку при XII съезде, а затем и г. Харьков предметами древности его губернии и другими исследованиями и если бы Ваше Превосходительство нашло бы возможным облегчить сим ученым их трудную задачу путем разрешения пользоваться, в случае надобности, земскими лошадьми, то это в значительной мере способствовало бы успеху их командировки» [4, ф. 3, оп. 283, спр. 68, арк. 62]. Лист П. С. Уваровой не залившись без уваги харківського губернатора: вже 28 травня 1901 року вовчанський, зміївський, ізюмський та старобельський ісправники отримали вказівку від губернатора «оказывать означенным лицам по прибытии их во вверенный Вам уезд, возможное содействие» [4, ф. 3, оп. 283, спр. 68, арк. 63].

Дослідження, які проводилися В. О. Городцовим влітку 1901 р., висвітлювалися в періодичних виданнях головою Харківського Попереднього комітету Д. І. Багалієм. Зокрема, в газеті «Харьковские губернские ведомости» та в журналі «Киевская старина» була розміщена його стаття «Новые сведения об археологических раскопках Харьковской губернии» [5; 6]. Наряду з розкопками В. А. Городцова, в ній висвітлювались роботи інших науковців — О. М. Покровського, Є. П. Трифільєва, Д. І. Багалія, В. Є. Данилевича та ін. Як видно з цієї статті, уже до кінця липня 1901 р. науковцем були проведені масштабні розкопки в нижній течії р. Сіверський Донець в Ізюмському повіті Харківської губернії. Ним були вивчені кургани в с. Миколаївка (в 12 верстах від Слав'янська): тут було розкопано 4 кургани з 9 похованнями. Три з них супроводжувалися похованнями коня (цілого або його частин). Ці археологічні пам'ятки В. О. Городцов відносив до скіфського та неолітичного періодів, і хоча це не відповідає сучасній періодизації, сам факт накопичення та дослідження цих пам'яток мав велике значення для розвитку археологічної науки. Найбагатше з знайдених поховань було доставлено в музей Харківського університету [5]. Воно було представлено у відділі первісних старожитностей на виставці, організованій до XII Археологічного з'їзду, а його фотографія розміщена в «Альбоме виставки XII Археологического съезда в Харькове» [7, с. 6, рис. 6]. В каталозі виставки містився детальний опис цього поховання: «дубовый гроб-колода, вытесанный в виде челнок; в нем находился костяк человека, у левой щеки которого положена деревянная чашка; вдоль левого бока — железная сабля; у правого бедра — кольчуга и кожаный кошелек с огнивом, на груди кристалл магнитного железняка, служившего вероятнее всего, амулетом, у ступни правой ноги — несколько наконечников железных стрел» [8, с. 74, № 439].

Наступним об'єктом досліджень В. О. Городцова стала Селімівка, де було розкопано 9 курганів з 41 похованням. Серед цих курганів один був з кам'яною бабою. В ньому було виявлено 7 поховань, кістяки в них знаходилися в скорченому положенні, а 2 з них взагалі знаходилися в бокових ямах. На думку дослідника, одне із знайдених поховань в свій час було дуже багатим, але, на жаль, було пограбоване; воно супроводжувалось похованням коня та символом влади — наверхам кам'яної булави, а також численними залишками заліза та мідного окису на кістках коня. Виокремлювалось з розкопаних поховань одне багате скіфське поховання, в якому були знайдені мідний литий котел на тонкій високій ніжці та золоті речі (переважно, дрібні бляшки) [5].

В. О. Городцовим були досліджені й кургани на сході від м. Слав'янська до гирла р. Бахмутки. Тут було розкопано 24 кургани, в них було відкрито 70 поховань. Серед них було 2 кургани, на яких стояли кам'яні баби.

Більшість артефактів, отриманих під час розкопок В. О. Городцовим, були ретельно ним проаналізовані, систематизовані та направлені до Харкова. Про це свідчить лист вченого до Харківського Попереднього комітету, з яким були ознайомлені всі присутні на 17 засіданні 14 грудня 1901 р. Д. І. Багалієм. В ньому йшлося про те, що дослідник надіслав до Харкова 12 ящиків, які містили різноманітні предмети старовини, серед яких було близько 135 глиняних посудів, видобутих під час розкопок

в Ізюмському повіті Харківської губернії [9, т. 1, с. 354]. Велика кількість предметів з розкопок В. О. Городцова була представлена на виставці у відділі первісних старожитностей, їх фотографії були розміщені в «Альбоме...» виставки [7, мал. 3] й описані в каталозі, над складанням якого наряду з іншими вченими працював і згаданий вище дослідник [2, с. 259].

Підсумки польового сезону 1901 р. були підведені В. О. Городцовим на XII з'їзді, де він виступив з двома цікавими та змістовними доповідями. Важливість цих виступів підкреслювалась абсолютно у всіх статтях, які висвітлювали роботу XII Археологічного з'їзду в Харкові [10, с. 369, 377–378; 11, с. 4, 11, 13; 12, с. 7, 9–10; 13, с. 82].

Перша доповідь «Погребение с конем в Европейской России» була зроблена В. О. Городцовим 16 серпня 1902 р. на першому засіданні секції первісних старожитностей [14, с. 30–31]. Доповідач на підставі розкопок, проведених влітку 1901 р. в Ізюмському повіті Харківської області, встановив 4 типи поховань на берегах Сіверського Дінця. І лише в одному з чотирьох, на його думку, в найпізнішому з'являються поховання з конем. В. О. Городцов вважав, що ці поховання на півдні Росії з'являються в кінці бронзової доби, тобто приблизно в другій половині II тис. до нашої ери. Доповідач підкреслює, що в цей час ховався з небіжчиком не цілий кінь, а лише його частини. Автор доповіді намагається з'ясувати, звідки на цю територію прийшов обряд поховання з конем, а також провести аналогію з уже відомими похованнями з конем у фінів та слов'ян. При цьому він підкреслює, що «ни финны, ни в особенности славяне не практиковали обряд так часто, как восточные народы, проникише в южную Россию из Средней Азии» [14, с. 30].

Після доповіді В. О. Городцова зав'язалася жвава дискусія, однак і вона не дала остаточної відповіді на питання: до якої народності слід віднести названий обряд поховання [14, с. 31].

Виступ В. О. Городцова викликав зацікавленість не тільки у науковому середовищі, а й у пересічних громадян, про що свідчать публікації не лише в місцевій пресі [15], а й у віддалених від Харкова регіонах. Яскравим прикладом цього є повідомлення в газетах «Петербургские ведомости» та «Бессарабец», яка виходила у Кишиньові [16, л. 212, 252–254].

Головні підсумки досліджень В. О. Городцова були викладені під час роботи XII з'їзду. 23 серпня він виступив з доповіддю про свої дослідження на території Ізюмського повіту Харківської губернії [17, с. 158–159]. Протягом чотирьох місяців безперервної роботи науковцем було досліджено 107 курганів, в яких виявлено понад 200 поховань. Серед них він виділяв пам'ятки неолітичної та металеві доби. До періоду неоліту вченим були віднесені знахідки в 5 місцях по берегу Сіверського Дінця, на яких були знайдені кам'яні знаряддя праці [18, с. 175]. Металева доба була поділена В. О. Городцовим на бронзову та залізну епохи. Серед курганних поховань бронзової доби ним було виявлено та описано 3 типи поховань, які в подальшому лягли в основу виділення нових археологічних культур — ямної, катакомбної та зрубної. Ці культури, на думку вченого, протягом бронзової доби змінювали одна одну. До пам'яток ямної культури ним було віднесено 74 поховання в 41 кургані [18, с. 180–189]. Катакомбні поховання в кількості 30 були виявлені дослідником в 25 курганах [18, с. 189–200]. З точки зору В. О. Городцова на території Харківської губернії катакомбні поховання у курганах були змінені похованнями в зрубках. Дослідником було вивчено 40 поховань в зрубках в 30 курганах [18, с. 200–205]. Поховання, які були виявлені вченим, в насипах курганів або на горизонті під ними сягали 116 (у 56 курганах). Ці поховання, на думку В. О. Городцова, в залежності від поховального інвентарю, відносились до різного часу — від бронзового віку до середньовіччя [18, с. 205–209]. Серед цих поховань кілька було віднесено до скіфо-сарматської доби [18, с. 209–211].

Важливим було те, що вчений започаткував дослідження ґрунтових поховань біля хутора Зливки, які мали безпосереднє відношення до вивчення пам'яток середньовічної

Σ
×
Г
ω
Σ
σ
σ

салтівської культури [18, с. 211–212]. В. О. Городцовим було відмічено схожість матеріалів поховань цього могильника з матеріалами катакомбного Верхньосалтівського могильника. Він відзначав, що вони належали до одного часу і, можливо, були залишені представниками одного племені. Однак, останнє, на його думку, повинні були довести дослідження антропологічних залишків [18, с. 212–213].

До X—XIII ст. В. О. Городцовим були віднесені близько 30 впускних поховань. Всі небіжчики були поховані в дубових або берестяних колодах і, за звичай, орієнтовані на захід. В зазначених похованнях знаходилися рештки або цілі кістяки коней із збруєю. На думку вченого, вони могли належати половцям або спорідненим їм торкам [18, с. 213–215].

До того ж, В. О. Городцовим було виявлено й оглянуто два городища, час створення яких він відніс до XVII ст. Одно з них знаходилося на території міста Ізюма, а друге — біля слободи Велика Комишеваха. Дослідником був зроблений їх короткий опис [18, с. 215–216].

Всі матеріали курганних поховань були систематизовані В. О. Городцовим і зведені в таблиці. Вони дозволяють з'ясувати місце знаходження курганів, їх кількість, кількість поховань в кургані та їх орієнтацію, а також дані про наявність в похованнях різних артефактів та кісток тварин [18, с. 217–224]. Крім того, стаття супроводжувалась діаграмами, які дають суцільне уявлення про орієнтування поховань в ямах, катакомбах, зрубках, насипах та на горизонті. В окремих діаграмах були зведені дані про поховання, які важко було віднести до певного типу поховань [18, с. 225].

Результати роботи В. О. Городцова по дослідженню курганних поховань в Ізюмському повіті мали велике наукове значення й отримали високу оцінку в засобах масової інформації. В одній із публікацій внесок вченого був оцінений таким чином: «На основани целого ряда весьма обстоятельных исследований многих типов погребений (курганное, катакомбное, срубное и др.), исследованных, к которым применялись очень интересные методы, г. Городцов рисует нам целые любопытнейшие картины древнего быта, воскрешает путем очень смелым иногда, но всегда стоящим на научной, логической почве обобщений и выводов, семейный быт, нравы, культурный уровень седой старины и очень талантливо восстанавливает целую последовательную историю обитателей реки Донца в бронзовую эпоху» [16, л. 219].

Окрім розглянутої нами статті В. О. Городцова, в першому томі «Трудов Двенадцатого археологического съезда в Харькове. 1902» були опубліковані матеріали його польових досліджень в Ізюмському повіті Харківської губернії [19], які по суті являють собою щоденники досліджень, які ведуть і сучасні археологи.

Активну участь В. О. Городцов приймав у розкопках Донецького городища, а також одного з двох городищ та курганів поблизу с. Ніцаха Охтирського повіту, які проводились безпосередньо під час роботи XII Археологічного з'їзду [20; 21]. Уже 22 серпня 1902 р. вчений виступив на засіданні секції первісних старожитностей з доповіддю про розкопки на Донецькому городищі [22]. В подальшому ці матеріали, а також дані про розкопки біля с. Ніцаха були опубліковані дослідником в окремій статті. В ній згадувалися попередні розкопки цих пам'яток і наводився детальний опис матеріалів, отриманих під час останніх досліджень [23]. Завдяки вивченню цих матеріалів В. О. Городцов прийшов до висновку, що Донецьке городище та два городища біля с. Ніцаха були прикордонними пунктами Давньої Русі до першої чверті XIII ст. й населені слов'янськими колоністами. Цьому ж населенню приписував він і курганний могильник біля с. Ніцаха [23, с. 130].

Матеріали, здобуті В. О. Городцовим під час розкопок на Харківщині склали значну частину археологічної колекції, представленої на виставці, яка супроводжувала XII Археологічний з'їзд [8].

Розглянувши діяльність В. О. Городцова під час підготовки та проведення XII Археологічного з'їзду, треба відзначити, що він був одним з найактивніших членів. Найбільшим внеском вченого в розвиток археологічної науки слід віднести виділення

ним трьох нових археологічних культур — явної, катакомбної та зрубної. До того ж опубліковані матеріали розкопок В.О. Городцова, отримані під час підготовки до з'їзду, використовують і сучасні дослідники.

Ключові слова: поховання, курган, археологічний з'їзд, розкопки, дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Двенадцатый* археологический съезд в Харькове в 1902 г. — М., 1902.
2. *Протоколы* заседаний [Московского] Предварительного комитета // *Двенадцатый* археологический съезд в Харькове в 1902 г. — М., 1902.
3. *Отчет* председателя Московского Предварительного комитета по устройству XII Съезда гр. П. С. Уваровой // *Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове. 1902.* — М., 1905. — Т. 3.
4. ГАХО. — Ф. 3. — Оп. 283. — Спр. 68.
5. *Багалей Д. И.* Новые сведения об археологических раскопках в Харьковской губернии // *Харьковские губернские ведомости.* — 1901. — 24 июля.
6. *Багалей Д. И.* Новые сведения об археологических раскопках в Харьковской губернии // *Киевская старина.* — 1901. — Октябрь.
7. *Альбом* выставки XII Археологического съезда в Харькове. — М., 1903.
8. *Каталог* выставки XII Археологического съезда в г. Харькове. Отдел древностей, добытых из раскопок и случайных находок. — Х., 1902.
9. *Протоколы* заседаний Харьковского Предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. // *Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. В 2 т.* — Х., 1902. — Т. 1.
10. *XII Археологический* съезд в Харькове // *Исторический вестник.* — 1902. — Т. 90. — Октябрь.
11. *Двенадцатый* Археологический съезд в Харькове (15–27-го августа) // *ЖМНП.* — 1903. — Ч. 325. — Январь.
12. *Маркевич О.* Харківський археологічний з'їзд // *Зап. наук. т-ва ім. Шевченка.* — 1903. — Т. 53 — Вип. 3.
13. *Курінний П.* Історія археологічного знання про Україну. — Полтава, 1994.
14. *Городцов В. А.* Погребение с конем в Европейской России // *Известия XII Археологического съезда. 15–27 августа 1902 г.* — Х., 1902.
15. *Двенадцатый* Археологический съезд // *Южный край.* — 1902. — 17 августа.
16. *Отдел* письменных источников Государственного исторического музея. — Ф. 17. — Оп. 1. — Д. 632.
17. *Городцов В. А.* Отчет по раскопкам в Изюмском уезде // *Известия XII Археологического съезда. 15–27 Августа 1902 г.* — Х., 1902.
18. *Городцов В. А.* Результаты исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 года // *Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове. 1902.* — М., 1905. — Т. 1.
19. *Городцов В. А.* Материалы археологических исследований на берегах р. Донца, Изюмского уезда Харьковской губернии // *Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове. 1902.* — М, 1905. — Т. 3.
20. *Южный* край — 1902. — 19 августа.
21. *Южный* край — 1902. — 27 августа.
22. *Городцов В. А.* Раскопки Донецкого городища // *Известия XII Археологического съезда. 15–27 августа 1902 г.* — Х., 1902.
23. *Городцов В. А.* Результаты исследований производимых научными экскурсиями XII Археологического съезда / *Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове. 1902.* — М, 1905. — Т. 3.

Σ
Υ
Γ
Φ
Σ
π
σ

Резюме

Скирда В. В., Скирда И. Н. Исследования В. А. Городцова на Харьковщине

В период подготовки к XII Археологическому съезду В. А. Городцовым были предприняты масштабные археологические раскопки в Изюмском уезде Харьковской губернии. В результате этих работ ученым было исследовано несколько десятков курганов с эпохи энеолита до погребений поздних кочевников. Кроме того, исследователем был открыт первый грунтовый могильник салтовской культуры у хутора Зливки, а также осмотрены два городища, датируемые XVII в. На основании исследования курганных захоронений эпохи энеолита — бронзы В. А. Городцовым были выделены ямная, катакомбная и срубная археологические культуры.

Ключевые слова: погребение, курган, археологический съезд, раскопки, исследование.

Summary

V. Skyrda, I. Skyrda. Researches of Kharkiv Region of V. A. Gorodtsov

During the preparation for the 12-th Archeological Congress V. A. Gorodtsov has made a massive archaeological excavations in Izyum District of Kharkiv Province. As a result of these studies scientists have examined several dozens of mounds dating back to the Eneolithic age till the burials of the late nomads. Moreover, the researchers have opened the first drum burial of Saltovska culture near Zlyvky Village and have examined two sites of ancient settlement dating back to the 17-th century. On the grounds of the researches of burial mounds from the Eneolithic to the Bronze Age V. A. Gorodtsov has pointed out such archeological cultures as yamna, catacomb and sрубna.

Key words: burial, mound, Archaeological Congress, excavations, research.

